

भारतातील सामाजिक स्वास्थ्य: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

श्री. गोविंद मारुती अंबी

सहाय्यक प्राध्यापक- समाजशास्त्र,

श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी, ता. शाहूवाडी, जि. कोल्हापूर-४१६२१४

घोषवारा:

सामाजिक समस्यांचे मूळ हे व्यक्ती ज्या पद्धतीचे सामाजिक जीवन जगते त्यामध्ये सामावलेले असते. सर्वसामान्यपणे सामाजिक कारणांमुळे सामाजिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक परिवर्तनामुळे घडून येणाऱ्या सामाजिक विघटनाच्या प्रक्रियेतच सामाजिक समस्यांची कारणे सापडतात. प्रस्थापित सामाजिक नियमने, मूल्ये, नैतिक आदर्श कमकुवत झाल्यामुळे समाज व्यवहारांवर त्याचे म्हणावे तसे नियंत्रण रहात नाही. त्यामुळे सामाजिक समस्या निर्माण होतात. गुंतागुंतीच्या समाज रचनेत नियमनांचा अभाव जाणवतो. नियमनांच्या अभावामुळे समाज व्यवस्था अस्थिर होऊन सामाजिक विघटनात्मक परिस्थिती निर्माण होते. सामाजिक विघटनात्मक परिस्थितीमध्ये व्यक्तींना अनेक ताण-तणावांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे व्यक्ती विघटन घडून येऊ शकते. त्यातूनच व्यसनाधिनता, मानसिक विकृती यासारख्या समस्या निर्माण होतात. यातून समाज टिकून राहिला तरी समाजात अस्थैर्य, गोंधळ, अव्यवस्था यांचे साम्राज्य राहते. यामुळे समाजाचे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते तसेच संपूर्ण समाजव्यवस्थाच मोडकळीस येण्याची शक्यता असते. अलीकडे भारतीय समाजामध्ये सामाजिक विघटनाच्या घटना दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत. त्यामुळेच समाजाचे सामाजिक स्वास्थ्य ही दिवसेंदिवस बिघडत चालले असून परिस्थिती अधिकच आव्हानात्मक बनत चाललेली आहे. तेंव्हा सदर शोधनिबंधामध्ये भारतातील सामाजिक स्वास्थ्याचा एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना:

समाजातील अतिशय महत्वाची आणि मूलभूत सामाजिक संस्था म्हणून कुटूंब संस्थेकडे पाहिले जाते. अनेक व्यक्ती मिळून कुटूंब बनते आणि अनेक समूह मिळून समाज बनतो. समाजाच्या स्थैर्यासाठी समाजाने कोणत्याही व्यक्तीस बेबंदपणे वागण्याचे स्वातंत्र्य दिलेले नाही. परंतु काही परिस्थितीत कुटूंबाचे व्यक्तींवर नियंत्रण राहत नाही, तसेच समाजाचे समूहावर नियंत्रण राहत नाही. अशा परिस्थितीत समाजातील सदस्य आपल्या मनाप्रमाणे वागू लागतात. यातून बेकारी, दारिद्र्य, अशिक्षितपणा, गरीबी, बेराजगारी इत्यादीमुळे सामान्य व्यक्तीचे जीवन अतिशय कष्टमय बनते. दैनंदिन गरजाही पूर्ण करण्याची क्षमता व्यक्तीमध्ये नसल्यामुळे व्यक्तीचे वर्तन बेताल होते. गुन्हेगारी, वाढती व्यसनाधिनता यासारख्या समस्या निर्माण होतात. बदलत्या काळामध्ये स्त्रियांच्याही काही समस्या पुढे आल्या आहेत. त्यामध्ये हुंडा, बलात्कार, विनयभंग, मुलींना फसवून वाम मार्गाला लावणे, स्त्रियांचे अपहरण करून बलात्कार करणे आणि नंतर खून करणे, स्त्रियांना होणारी अगतिक मारहाण, विवाहानंतर पतीने सोडून देणे म्हणजेच परित्यक्तांचे प्रश्न, नोकरी किंवा कामधंदा करणा-या स्त्रियांचे कामाच्या ठिकाणी होणारे लैंगिक शोषण या सारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. कुटूंबातर्गत आढळून येणारा व्यभिचार हाही आज चिंतेचा विषय बनला आहे. तसेच सामाजिक परिवर्तणामुळे सुद्धा समाजाच्या स्वास्थ्या मध्ये बदल होत आहे. कारण सामाजिक परिवर्तन हे समाजासाठी चांगले वा वाईट ही असू शकते. सामाजिक परिवर्तनाचे परिणाम जर समाजावर सकारात्मक पडले तर समाजातील प्रत्येक व्यक्तीवर त्याचा चांगला परिणाम दिसून येतो. परिणामी यातून व्यक्ती व समाजाचे स्वास्थ्य टिकून राहते. परंतु याच्या उलट जर सामाजिक परिवर्तनाचा

नकारात्मक परिणाम समाजावर पडला तर व्यक्ती व समाजाचे स्वास्थ्य बिघडते. समाज स्वाथ्यावरच व्यक्तीचे व समाजाचे हित अवलंबून असते. अशा वेळी सामाजिक विघटनात्मक परिस्थितीवर उपाय म्हणून व्यक्ती आणि समूहाच्या वर्तनावर प्रभावी नियंत्रण राखणारी सामाजिक नियमने प्रस्थापित करून त्यांचे प्रबलीकरण घडवून आणणे हा समाजात पुन्हा संघटन घडवून आणण्याचा एकमात्र उपाय आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये:

१. भारतातील सामाजिक स्वास्थ्यची परिस्थिती जाणून घेणे. (To know the social health situation in India.)
२. भारतातील सामाजिक स्वास्थ्य बिघडण्याची कारणे शोधणे. (To find out the causes of deterioration of social health in India.)
३. भारतातील सामाजिक आरोग्य राखण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे. (Suggest measures to maintain social health in India.)

स्वास्थ्य / आरोग्य म्हणजे काय?

अनेक विद्वानांनी स्वाथ्याची/ आरोग्याची व्याख्या वेगवेगळ्या प्रकारे केली आहे, परंतु जागतिक आरोग्य संघटनेने (W.H.O.) स्वास्थ्यची व्याख्या अशा प्रकारे केली आहे. “आरोग्य म्हणजे केवळ रोग किंवा दुर्बलता नसणे नव्हे तर संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाची स्थिती आहे.” आपण अनेकदा आरोग्याचा संबंध आजाराशी जोडतो, पण आरोग्य म्हणजे केवळ रोग नसणे असे नाही. आपल्याला बहुआयामी आरोग्याबद्दलचे ज्ञान असले पाहिजे.

शारीरिक स्वास्थ्य:

शारीरिक स्वास्थ्य म्हणजे शारीरिक कल्याणाची स्थिती होय. जेव्हा शरीराचे सर्व अंतर्गत आणि बाह्य अवयव, ऊती, पेशी योग्यरित्या कार्य करतात, तेव्हा त्याला शारीरिक आरोग्य म्हणतात. यात शरीराची रचना, विकास, कार्य आणि देखभाल यांचा समावेश होतो. ऐकणे, धावणे, चालणे, पाहणे आणि इतर सामान्य क्रियाकलाप यासारख्या दैनंदिन क्रिया करण्यासाठी योग्य असताना जीवनाची कार्यात्मक आणि क्षमतेची पातळी देखील असते.

मानसिक स्वास्थ्य:

मानसिक स्वास्थ्य म्हणजे आपले भावनिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याण वा सुस्थिती होय. आपण कसे विचार करतो, कसे अनुभवतो आणि कसे वागतो यावर त्याचा परिणाम होतो. आपण तणाव कसा हाताळतो?, इतरांशी कसा संवाद साधतो? याचे सीमांकन करण्यास देखील हे मदत करते. जर आपल्याला आपल्या आयुष्यात मानसिक आरोग्याच्या समस्या येत असतील तर याचा तुमच्या मनःस्थितीवर, विचारांवर आणि वर्तनावर परिणाम होऊ शकतो.

अध्यात्मिक स्वास्थ्य:

आध्यात्मिक आरोग्याची व्याख्या करण्यासाठी आध्यात्मिक आरोग्य हा निकष नाही. परंतु आपण असे म्हणू शकतो की आध्यात्मिकदृष्ट्या निरोगी असल्याशिवाय आपले चांगले आरोग्य अपूर्ण आहे. कारण जीवनाचा अर्थ आणि उद्देश शोधणे आपल्याला आध्यात्मिक बनवते. समृद्ध आध्यात्मिक आरोग्य आपल्या जीवनात आनंद, अर्थ, सुसंवाद, उद्देश, आशा, सामर्थ्य आणि आंतरिक शांती यासारखे आपले वैयक्तिक गुण आणि मूल्ये प्रतिबिंबित करते.

बौद्धिक स्वास्थ्य :

बौद्धिक स्वास्थ्य म्हणजे एखाद्याचे जीवन सुधारण्यासाठी कौशल्ये आणि ज्ञान विकसित करण्याची संज्ञानात्मक क्षमता. हे एखाद्या व्यक्तीची गंभीरपणे विचार करण्याची, त्याच्या सभोवतालच्या प्रश्नांकडे लक्ष देण्याची, वर्तमान घटनांकडे लक्ष देण्याची

आणि अनपेक्षित अडथळांशी जुळवून घेण्यासाठी सर्जनशील मार्ग विकसित करण्याची क्षमता दर्शवते. जे लोक बौद्धिकदृष्ट्या निरोगी असतात ते साधनसंपन्न असतात.

सामाजिक स्वास्थ्य म्हणजे काय?

सामाजिक स्वास्थ्य म्हणजे इतरांशी निरोगी आणि समाधानकारक आंतरवैयक्तिक संबंध निर्माण करण्याची व्यक्तींची क्षमता. प्रथम आपण सामाजिक स्वास्थ्यचा अर्थ समजून घेऊया. आपल्याला माहित आहे की सामाजिक आरोग्याच्या तीन प्रमुख घटकांपैकी एक आरोग्य आहे, इतर दोन शारीरिक आणि मानसिक आहेत. सामाजिक आरोग्याची व्याख्या दोन प्रकारे केली जाऊ शकते. एका अर्थाने, तो इतरांशी संवाद साधण्याच्या त्याच्या किंवा तिच्या क्षमतेच्या दृष्टीने एखाद्या व्यक्तीच्या आरोग्याचा संदर्भ देतो. हे सर्वसाधारणपणे समाजाच्या आरोग्याशी देखील संबंधित आहे. समाजातील सदस्य एकमेकांशी कसे वागतात यावर ते लक्ष केंद्रित करते. कोणते सामाजिक वातावरण प्रचलित आहे आणि प्रचलित चालीरीती आणि परंपरा कशा मार्गदर्शन करतात, तसेच व्यक्तींची स्वतःप्रती, एकमेकांप्रती आणि संपूर्ण समाजाप्रती असलेली वागणूक देखील सामाजिक आरोग्याची रचना करते. एखाद्या व्यक्तीचे नैसर्गिक वातावरण त्याच्या सभोवती कसे असते हेही सामाजिक आरोग्यात समाविष्ट असते. व्यक्तीचे दर्जेदार आरोग्य वाढवण्यासाठी आणि राखण्यासाठी संपूर्ण समुदायाची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे. कारण आपण सामाजिक प्राणी आहोत. सर्वांनी सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारले जाणे हे आपल्या भावनिक कल्याणाशी जोडलेले आहे. मात्र, सामाजिक आरोग्याचे अनेक पैलू आहेत.

स्वाथ्याचे सामाजिक निर्धारक:

सोप्या शब्दात सांगायचे तर, त्या आपल्या सभोवतालच्या गोष्टी आहेत ज्या आपल्या आरोग्याच्या परिणामांना, विशेषतः निरोगी सवयींना निर्धारित करतात. अशा परिस्थितीत आपण जन्मलो आहोत की, आपण कुठे काम करतो, राहतो आणि वृद्ध होतो ह्यामुळे आपल्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, आपल्याला माहित आहे की, धूम्रपानामुळे फुफ्फुसांच्या कर्करोगाची शक्यता वाढते. परंतु तुम्हाला हे माहित आहे का की, तुमचे स्थान, जेथे तुम्ही श्वास घेता, सामाजिक आधार आणि तुमचे शिक्षण देखील तुमच्या सामान्य आरोग्यावर परिणाम करू शकते?

सर्वांसाठी चांगल्या आरोग्यास प्रोत्साहन देणारे सामाजिक आणि शारीरिक वातावरण निर्माण करण्याचे मार्ग ओळखणे आवश्यक आहे. त्यासाठी आरोग्याच्या सामाजिक निर्धारकांच्या पाच व्यापक श्रेणी ओळखल्या गेल्या आहेत. या श्रेणी पुढीलप्रमाणे आहेत. १) आपला शेजारी आणि आपण निर्माण केलेले पर्यावरण, २) आरोग्य आणि आरोग्यसेवा, ३) सामाजिक आणि सामुदायिक संदर्भ, ४) शिक्षण आणि ५) आर्थिक स्थिरता. या प्रत्येक वर्गाचा आपल्या एकूण आरोग्यावर थेट परिणाम होतो.

चांगले सामाजिक स्वास्थ्य:

सामाजिक स्वास्थ्य हा समाजाच्या कल्याणाचा एक आधारस्तंभ मानला जातो, कारण तो सामाजिक परिस्थितीशी आपण किती सहजपणे जुळवून घेऊ शकतो याच्याशी संबंधित असतो आणि त्यामध्ये जीवनातील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आपली आधार रचना समाविष्ट असते. चांगले सामाजिक स्वास्थ्य टिकवून ठेवण्यासाठी पुढील बाबींची आवश्यकता आहे.

१. सामाजिक परिस्थितीसाठी अनुकूल असलेल्या सर्व परिस्थितींमध्ये स्वतःशी प्रामाणिक राहणे.
२. परिस्थितीशी समायोजन साधणे.
३. तुमच्या समुदायातील इतरांसोबत व्यस्त राहणे
४. मैत्री विकसित करण्याची आणि टिकवून ठेवण्याची क्षमता असणे.
५. मैत्री आणि नातेसंबंधांमध्ये सीमा निर्माण करणे.

११. सैद्धांतिक दृष्टिकोनः

सामाजिक स्वास्थ्यसाठी सामाजिक समस्यां कारणीभूत असतात. समाजशास्त्राच्या विकासासह, सामाजिक समस्यांच्या वस्तुनिष्ठ अभ्यासासाठी विविध दृष्टीकोन विकसित झाले आहेत. कोणत्याही सामाजिक समस्येच्या अभ्यासासाठी एकच सैद्धांतिक दृष्टीकोन उपयुक्त ठरेल असे नाही, परंतु समस्येच्या स्वरूपानुसार सैद्धांतिक दृष्टीकोन बदलतात. समाजशास्त्र हा सामाजिक वर्तनाचा वैज्ञानिक अभ्यास आहे. समाजशास्त्रात, वेगवेगळ्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास वेगवेगळ्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनांच्या आधारे केला जातो. हे सैद्धांतिक दृष्टिकोन पाच प्रकारचे आहेत.

१. सामाजिक विकृतिशास्त्रीय दृष्टिकोन (The Social Pathological Approach)
२. सामाजिक विघटनकारी दृष्टिकोन (The Social Dismantling Approach)
३. मूल्य संघर्ष दृष्टिकोन (The Value Struggle Approach)
४. विचलित-व्यवहार दृष्टिकोन (Deviant-Behavioral Approach)
५. लेबलिंग दृष्टिकोन (The Labelling Approach)

सामाजिक विघटनवादी दृष्टिकोनः

सामाजिक विघटनवादी दृष्टीकोन पहिल्या महायुद्धानंतरसच्या काळात अमेरिकेत विकसित झाला. १९ व्या व २०व्या शतकात लोकसंख्येचे स्थलांतर, नगरांची वाढ आणि कारखाना उत्पादनपद्धतीचा प्रसार या तीन प्रमुख घटनांमुळे युरोप व अमेरिकेत स्थितीप्रिय व परंपरागत समाज रचनेमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. उद्योगधंद्याच्या विकासाबरोबर शहरीकरणही झपाट्याने होवू लागले. ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात शहरांकडे स्थलांतर करू लागले. समाजाच्या विविध भागांमध्ये समन्वय, सातत्य, सहजता आणि नियमितता असेल, तरच त्याठिकाणी सामाजिक संघटन आहे असे म्हणता येईल. यासाठी समाजात असणारी सामाजिक नियमनाची व्यवस्था ही अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. सामाजिक नियमनांमुळे समाजातील विविध भागांमध्ये समन्वय साधता येतो. आणि व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रणही ठेवता येते. सामाजिक विघटनामुळे सामाजिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक विघटनात्मक परिस्थिती, सामाजिक नियमनांच्या अभावामुळे निर्माण होते. थॉमस आणि झॅनिकी यांनी सामाजिक विघटनाची संकल्पना स्पष्ट करताना असे म्हटले आहे की, व्यक्ती किंवा समूहाच्या वर्तनावर नियंत्रण प्रस्थापित करणारी नियमनात्मक व्यवस्था कमकुवत होणे किंवा मोडकळीस येणे म्हणजेच सामाजिक विघटन घडून येणे होय."

सामाजिक विघटनामुळे समाजातील व्यक्तींना अनेक ताण-तणावांना तोंड द्यावे लागते. गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, मानसिक विकृती आणि व्यसनाधिनता या सारख्या समस्या व्यक्ती विघटनामुळे निर्माण होतात. औद्योगिकरण झालेल्या आणि होत असलेल्या आधुनिक-औद्योगिक समाजात सामाजिक विघटनाचे प्रमाण अधिक वाढते आणि परिणामी सामाजिक समस्यांची निर्मिती होते असे सामाजिक विघटनवाद्यांचे म्हणणे आहे. औद्योगिकीकरणांमुळे शहरांचा विकासही झपाट्याने होतो. अशा शहरांमध्ये व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणारी सामाजिक नियमनाची व्यवस्था कमजोर होते किंवा मोडकळीला येते. समाजशास्त्रज्ञानी सामाजिक विघटनाचे तीन प्रकारे संकल्पनीकरण केले आहे. हे तीन प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

- अ) नियमनांचा अभाव (Normlessness)
- ब) संस्कृती-संघर्ष (Culture Conflict)
- क) मोडकळीस आलेली रचना (Breakdown)

जेव्हा सामाजिक नियमनांचे उल्लंघन मोठ्या प्रमाणात होते. तेव्हा सामाजिक विघटन होते, सामाजिक विघटनात्मक परिस्थितीमध्येच सामाजिक समस्या निर्माण होतात. कोणत्याही सामाजिक नियमनांचे नियंत्रण व्यक्तींच्या वर्तनावर रहात नाही. समाजाच्या विविध क्षेत्रातच ही विघटनात्मक परिस्थिती आढळून येते, आणि सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते. सदर शोधनिबंधामध्ये सामाजिक विघटनवादी दृष्टिकोन वापरून भारतातील सामाजिक स्वास्थ्यचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे

भारतातील सामाजिक स्वास्थ्यचा आढावाः

भारत हा देश एकेकाळी अन्नधान्य, कच्चा माल व इतर बाबीं साठी स्वयंपूर्ण तसेच आत्मनिर्भर होता. १९९१ च्या उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणामुळे भारत हा सर्वांसाठी एक खुली बाजारपेठ बनला. याचा चांगले व वाईट असे दोन्ही परिणाम भारतावर झालेले दिसून येतात. १९९१ ते २०१७ या कालावधीमध्ये भारताने बरीच प्रगती केली, पण त्याच बरोबर

भारतापुढे नवीन आव्हाने सुद्धा निर्माण झाली आहेत. पश्च्यतीकरण तसेच भोगवाद, चंगळवाद आणि जीवधेणी स्पर्धेतून अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. याचा परिणाम भारतीय संस्कृती, भारतातील सामाजिक संस्था, प्रथा, परंपरा, मुल्ये व नियमने इत्यादीवर आघात होत आहेत. समाजव्यवस्था मोडखळीस येत आहेत. परिणाम स्वरूप भारतातील सामाजिक स्वास्थ्य बिगडत चाललेले आहे.

भारताची लोकसंख्या २०१७ मध्ये अंदाजे १३५ कोटी ४२ लाख इतकी होती. त्यापैकी शहरी लोकसंख्या ३४% इतकी होती. सद्यपरिस्थितीत एकूण जगातील लोकसंख्येशी प्रमाण जवळपास १७.५०% इतके आहे. यावरून असे दिसून येते कि भारतातील लोकसंख्या वाढीचा वेग प्रचंड आहे. याचा प्रत्यक्ष संबंध लोकांच्या राहणीमानावर, आरोग्यावर तसेच एकूणच जीवनावर होतो. लोकसंख्या वाढीमुळे भारतामध्ये बेरोजगारीची समस्या, दारिद्र्याची समस्या, कुपोषणाची समस्या इ समस्या उग्ररूप धरण करीत आहेत. २०११-१२ मध्ये भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण २९.५% आढळून आले. त्यामध्ये ग्रामीण भागात ३०.९०%, तर शहरी भागात २६.४% इतके होते. म्हणजेच ३७ कोटी इतकी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली आहे. यामध्ये भारतातील गरीबी दर जास्त असलेल्यामध्ये छत्तीसगड, झारखंड, मणिपूर, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, अरुणाचल प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, आसाम, ओडिशा व कर्नाटक इ. राज्यांचा समावेश होतो. २०१३ पासून भारताच्या जीडीपीत ५०% वाढ झाली असूनही, जगातील कुपोषित बालकांपैकी एक तृतीयांश मुले भारतात राहतात. यापैकी तीन वर्षाखालील निम्म्या मुलांचे वजन कमी आहे. आयएफपीआरआयच्या २०१७ च्या ग्लोबल हंगर इंडेक्स (जीएचआय) अहवालात, उपासमारची गंभीर परिस्थिती असलेल्या ११८ देशांपैकी भारत १०० व्या स्थानावर आहे. दक्षिण आशियाई देशांपैकी ते फक्त अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानच्या तुलनेत तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत. जीन ड्रेझ व अन्य सहकाऱ्यांनी 'एसआरएस' च्या आकडेवारीच्या आधारे राज्य पातळीवरील बालमृत्यू दराचा (प्रति एक हजार जन्मानागे मृत्यू दर) अभ्यास केला. ज्या २० राज्यांतील बालमृत्यू दराचा अभ्यास करण्यात आला त्या सर्व राज्यांत मागील दोन दशकांत हा दर सातत्याने कमी होत असल्याचे दिसत आहे. ग्रामीण भागांतील बालमृत्यू दरही सातत्याने घसरत आहे. मात्र, शहरी भागांत २०१६ ते २०१८ दरम्यान बालमृत्यू दर प्रति एक हजारमागे २३ मृत्यू असा स्थिरावल्याचे अभ्यासात आढळून आले आहे. या व्यतिरिक्त २०१६ ते २०१८ दरम्यान उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, झारखंड, छत्तीसगड अशा गरीब राज्यातील एकंदर बालमृत्यू दर वाढला आहे आणि अधिकाधिक राज्यांमध्ये शहरी बालमृत्यू दराची स्थिती चिंताजनक झाली आहे.

२०१७ या वर्षात भारतात बेरोजगारीचा दर ७.७२ टक्के आहे. यावरून भारतातील बेरोजगारांच्या समस्येचे स्वरूप लक्षात येते. बेरोजगारीमुळे गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत आहे. यामध्ये फक्त एकट्या भारतातील अप्रेसर म्हणून ओळख असलेल्या महाराष्ट्र राज्यातील गुन्हांची गेल्या तीन वर्षांतील आकडेवारी अनुक्रमे २०१४ मध्ये २,४९,८३४, २०१५ मध्ये २,७५,४१४ आणि २०१६ मध्ये २,६९,७९४ इतकी असून इतर राज्यांमध्ये परिस्थिती गंभीर असलेली दिसून येते. यामध्ये आर्थिक गुन्हे, सायबर गुन्हे, भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायद्याखालील गुन्हे, लहान मुलांविरुद्धचे गुन्हे, महिलांविरुद्धचे गुन्हे, बलात्कार, अनुसूचित जाती- जमातींना पीडित करणारे गुन्हे करणारे गुन्हे इ. गुन्हांचा समावेश आहे. लिंग विषमतेच्या बाबतीत विचार केल्यास महाराष्ट्र राज्यातील राज्यातील बीड, जळगाव, अहमदनगर, बुलढाणा, कोल्हापूर, जालना आणि औरंगाबाद या सात जिल्ह्यांमध्ये ० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण ८४८ पेक्षा कमी आहे. २००१ मध्ये त्याचे प्रमाण ९१३ तर २०११ मध्ये तर ९१८ इतके होते. या असंतुलनामुळे सामाजिक सुरक्षितता, उतरंड ढासळण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे. स्त्री-पुरुष गुणोत्तर प्रमाण घसरण्याने काही राज्यांमध्ये विवाहविषयक गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

भारतामधील २०१४ ते मे २०१७ मधील घटनांची आकडेवारी पाहिल्यास देशात जातीय दंगलींची संख्या २ हजार ३९४ इतकी भयंकर आहे. यामध्ये एकूण ३२२ लोक मारले गेले होते. तर १५,४९८ लोक जखमी झाले होते. जातीय दंगलींची प्रकरणांचे प्रमाण उत्तर प्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, राजस्थान, पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र, बिहार, गुजरात इ. राज्यांमध्ये जास्त असलेले दिसून येते. त्याचप्रमाणे भारताला दहशतवाद वा आतंकवाद हा काही नवीन विषय नाही, हे आपणाला वेळोवेळी दिसून आले आहे. मुंबईमध्ये १२ मार्च १९९३ रोजी १२ ठिकाणी बॉम्बस्फोट झाला त्यामध्ये १२०० लोक जखमी झाले तर ३५० लोक

मृत्यूची पावले. २४ डिसेंबर १९९९ नेपाळ ते भारत इंडियन एअरलाइन्स IC ८१४ या विमानाचे अपहरण- करण्यात आले त्यामध्ये १७८ प्रवाशी होते, त्यापैकी काही प्रवासी जखमी झाले तर १ प्रवासाचा मृत्यू झाला. ३१ डिसेंबर १९९९ रोजी दिल्लीतील संसदेमध्ये मौलाना मसूर अझर 'जैश ए मोहम्मद'च्या व लष्करी तैयबा अतिरेकी संघटनेच्या काही अतिरेकींनी हल्ला केला त्यामध्ये काहीजण जखमी झाले तर यामध्ये ०५ पोलीस शहीद झाले. ११ जुलै २००६ रोजी मुंबईतील पश्चिम रेल्वेच्या धावत्या लोकलमध्ये ११ मिनिटांत सात बाँबस्फोट घडवून आणले गेले त्यामध्ये ७०० लोक जखमी झाले तर २०९ लोक मृत्यूमुखी पावले. २६ नोव्हेंबर २००८ रोजी दहशतवाद्यांनी मुंबई मध्ये हल्ला केला त्यामध्ये ८०० जण जखमी झाले तर १९७ जणांचा बळी गेला.

१९९१ च्या जनगणनेनुसार भारतात सरासरी आयुर्मान ५८ वर्षे आहे. त्यामुळे २००० साली ६० ते ७४ या वयोगटातील स्त्री-पुरुषांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५.६% होती. एकत्र कुटुंबपद्धतीमध्ये वृद्धांना अन्न, वस्त्र व निवारा मिळण्याची पूर्वी शाश्वती होती. सध्या मात्र एकत्र कुटुंबे विघटित होत आहेत. या विघटन-प्रक्रियेमुळे वृद्धांच्या समस्या वाढत आहेत. भारतात २०११च्या लोकसंख्येनुसार ८% लोक हे वयाच्या ६० वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वयोगटातील आहेत. भारतात वृद्धांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. सध्या तरी ही आकडेवारी सार्क देश आणि चीनपेक्षा कमी आहे; परंतु २०५० पर्यंत ६० वर्षे वयापेक्षा अधिक असलेल्या लोकांची संख्या १९ ते २० टक्के इतकी वाढणार आहे म्हणजेच ३४ कोटींवर जाणार असल्याचे सरकारी आकडेवारी सांगते. तसेच भारतातील आरोग्याच्या समस्यां दिवसेंदिवस आव्हानात्मक बनत चाललेल्या आहेत. भारत हा देश अनेक प्रकारच्या आरोग्य समस्यांशी झुंजत आहे ज्यामध्ये संसर्गजन्य आणि असंसर्गजन्य दोन्ही रोगांचा समावेश आहे. भारतातील प्रमुख आरोग्य समस्यांमध्ये क्षयरोग, मलेरिया आणि डेंग्यू ताप यांसारख्या संसर्गजन्य आजारांबरोबरच मधुमेह, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग आणि श्वसनाचे आजार यासारख्या दीर्घकालीन परिस्थितींचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे एड्स, कॅन्सर सारखे गंभीर आजारही मोठ्या प्रमाणात आहेत. या सर्वांचा परीणाम भारतातील सामाजिक स्वास्थ्यावर होताना दिसतो आहे.

सामाजिक स्वास्थ्य बिघडण्याची कारणे:

१. लोकसंख्येची समस्या (Population Problem)
२. जाती दंगली आणि राजकारण (Caste and Politics)
३. धार्मिक दंगली (Religious Riots)
४. दहशतवाद (Terrorism)
५. लिंग असमानता (Gender Inequality)
६. वाढणारे गुन्हेगारीचे प्रमाण (Crime on the Rise)
७. गरिबीची संस्कृती (The Culture of Poverty)
८. मागासवर्गीय समस्या (The Problem of Backward)
९. वृद्धांची समस्या (The Problem of the Elderly)
१०. महामारी आणि बेरोजगारीची समस्या (The Pandemic and Unemployment)

सामाजिक आरोग्य राखण्यासाठी उपाययोजना:

१. सामाजिक सलोखा राखावा:

भारतात विविध धर्म, जाती आणि संस्कृती आहेत. मात्र, ते सर्व एकाच धाग्यात बांधलेले आहेत, त्या धाग्याचा अर्थ असा आहे की आपण सर्व भारतीय आहोत. आपण सर्वजन सारखेच आहोत हे सर्वांनी समजून घेतले पाहिजे. नैसर्गिक आणि इतर सशस्त्र राष्ट्रांनी देशावर अनेक वेळा हल्ला केला आहे. पण आपण सर्व धर्म, जात, पंथ विसरून एकत्र येऊन त्याविरुद्ध प्रत्येक वेळी लढा दिला. आपणाला अनेक प्रकारच्या अडचणींचा सामना करावा लागला. मग आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात असा

भेदभाव का करोतो? ज्याच्यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते. याचा विचार आता करणे गरजेचे आहे. काही समाजकंटक जाती धर्मांमध्ये फूट पाडण्याचा आणि सामाजिक सलोखा बिघडवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्यापासून सावध राहणे आवश्यक असून अशा समाजकंटकवर वेळीच नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे.

२. कुटुंबात सहिष्णुतेची गरज:

भारतीय कुटुंब व्यवस्था लक्षात घेतल्यास असे दिसून येते की, प्राथमिक आणि संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेमध्ये विविध ठिकाणी एक पत्नीत्व, बहुपत्नीत्व कौटुंबिक व्यवस्था, मातृसत्ताक तसेच पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था यांचा समावेश होतो. कुटुंब म्हणजे एकमेकांशी संबंधित असलेल्या लोकांचा समूह. कौटुंबिक संस्था एकतर संयुक्त किंवा स्वतंत्र असू शकतात. आई-वडील, पती-पत्नी व मुले हे स्वतंत्र कुटुंबाचे मूलभूत घटक आहेत. खरे तर, कौटुंबिक ऐक्यामध्ये इतर दुय्यम नातेसंबंधांचा समावेश होतो. संकटाच्या वेळी, एक कुटुंब म्हणून संपूर्ण कुटुंबाला एकत्रितपणे संकटाचा सामना करावा लागतो. जर एखादे कुटुंब टिकायचे असेल तर त्याच्या सदस्यांमध्ये प्रेम असणे आवश्यक आहे. ज्या कुटुंबात प्रेम नसते असे कुटुंब हे कुटुंब नसून तर ते एक प्रकारचे स्मशानभूमी असते, हे समजून घेणे गरजेचे आहे. आपणाला माहिती आहे की स्मशानभूमीत अनेक मृतदेह असतात परंतु ते कधीही एकमेकांना भेटत नाहीत किंवा बोलत नाहीत. ज्या कुटुंबात आई-वडील, पती-पत्नी व मुले एकत्र राहत असतानाही एकमेकांना पाहून खुश नसतात, ते कौटुंबिक स्मशानभूमी असल्यासारखेच असते. कुटुंबाची एकता कायम टिकवून ठेवणे हे आनंदी कुटुंबाचा खरा मंत्र हा आहे.

३. कौटुंबिक जिव्हाळा राखला पाहिजे:

आजकाल घरगुती हिंसाचाराचे इतके प्रकार समोर येत आहेत की अशा हिंसाचाराच्या घटना वर्तमानपत्रांमध्ये दररोज छापल्या जातात किंबहुना त्या वाचल्या वा ऐकल्या जातात. मुळात आपल्या संस्कृतीत संयुक्त कुटुंब पद्धतीची परंपरा खूप जुनी आहे. या व्यवस्थेत माणसाला माणसाचे प्रेम मिळते. परंतु सध्या असे दिसते आहे की कुटुंब पद्धतीतील जिव्हाळा हळूहळू कमी होत आहेत. कुटुंबातील अनोपचारीक संबंध कमी होत जाऊन घनिष्टता संपुष्टात येत आहे. त्यामुळे नागरिकांनी आता कौटुंबिक जिव्हाळा राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्या तक्रारी सौहार्दपूर्ण पद्धतीने सोडवल्या पाहिजेत. जर परस्पर विश्वास आणि प्रेम असेल तर हे सर्व वाद मिटतील आणि बंध कायम राहतील.

४. जातीय दंगली आणि राजकीय गिधाडांपासून दूर राहणे:

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी आणि मिळाल्यानंतर अनेक वेळा हिंदू-मुस्लिम-शिख अशा धार्मिक व जातीय दंगली घडल्या आणि त्यामध्ये हजारो लोक मारले गेले. आजही अशा प्रकारच्या दंगली घडतात आणि त्यामध्ये शेकडो निष्पाप लोकांचे जीव जातायेत. येथे एक वस्तुस्थिती स्पष्ट केली पाहिजे की भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील प्रत्येक सकारच्या काळात मग ते कोणाच्याही पक्षाचे सरकारच्या काळात असो, छोट्या मोठ्या धार्मिक व जातीय दंगली घडल्या आहेत व आजही घडत आहेत आणि त्यामध्ये हजारो लोक मारले जात आहेत. पण याची जबाबदारी सत्तेवर असलेले कोणत्याही पक्षाचे सरकार ते स्वतः वर घेत नाही. उलटपक्षी त्याचे राजकारण केले जाते हे अत्यंत क्लेशदायक आहे. येथे एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे की कोणाच्याही सरकारच्या काळात दंगली झाल्या असल्या तरी विद्यमान आकडेवारीत घोटाळा करून या गंभीर समस्येचे राजकारण करून सामाजिक स्वास्थ्य बिघडवू नये. साध्या कारणांसाठी समाजात दंगलीची मानसिकता का निर्माण केली जाते याचा तपास करणे अधिक महत्त्वाचे आहे. जर असे झाले नाही तर पक्षीय राजकारण आणि आरोप-प्रत्यारोपामुळे जातीय दंगली थांबणार नाहीत. पोलीस किंवा पोलिसांच्या बंदुका दंगली तात्पुरत्या काळासाठी थांबवू शकतात; परंतु यामुळे मानसिकता बदलणार नाही, त्यामुळे त्याचे समूळ समाजातूनच नष्ट होणे गरजेचे आहे.

५. धर्मनिरपेक्षतेची भावना कायम ठेवा:

देशात वांशिक आणि जातीय सलोखा वाढवण्यासाठी भेदभाव न करता, समाजात द्वेष पसरवणाऱ्या संघटनांवर बंदी घातली पाहिजे. कायदे आणि सरकारी कागदपत्रांमध्ये जात आणि धर्माचा उल्लेख नसावा. प्रत्येकाने राज्यघटनेच्या धर्मनिरपेक्षतेच्या भावनेचा आदर केला पाहिजे. देशात धार्मिक आणि जातीय सलोखा वाढवण्यासाठी प्रत्येक भारतीयाने आपल्या

मूलभूत कर्तव्यांकडे लक्ष दिले पाहिजे. जात आणि धर्माच्या नावाखाली चिथावणी देणाऱ्या प्रत्येकापासून आपण दूर राहिले पाहिजे. आपण सर्वांशी दयाळूपणे वागले पाहिजे. भारतीय संस्कृती आपल्याला वसुधैव कुटुंबकमचा धडा शिकवते. जात, पंथ किंवा धर्माच्या आधारे एखाद्या व्यक्तीचा न्याय करू नये. जेव्हा एखाद्या धर्मातील वा जातीतील एखाद्या व्यक्तीच्या हातून गुन्हा होतो, तेव्हा त्या गुन्हेगाराला दोष वा शिक्षा न देता त्याच्या धर्माला वा जातीला दोष वा शिक्षा देऊ नये. दोषींवर कठोर कारवाई झाली पाहिजे जेणेकरून व्यक्तींवर नियंत्रण राहिल. परिणामी सामाजिक स्वास्थ्य टिकून राहण्यास मदत होईल.

६. लोकसंख्या कमी करणे:

कोणत्याही देशाची लोकसंख्या ही त्या देशाच्या प्रगतीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. पण काही वेळेला काही देशांना प्रमाणापेक्षा जास्त वाढणारी लोकसंख्या ही त्या देशाला डोकेदुखी ठरते. भारत देशाच्या बाबतीत विचार करता भारताची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. याचा परिणाम स्वरूप भारत देशाला लोकसंख्येचे जसे याचे फायदे आहेत तसे त्याचे तोटे ही आहेत. एका बाजूला भारतामध्ये मनुष्यबळ वाढत असून त्याचे भारताच्या प्रगतीमध्ये महत्त्वाचे योगदान मिळत आहे. परंतु दुसऱ्या बाजूला वाढत चाललेल्या लोकसंख्येचे तोटे ही दिसून येत आहेत. जसे कि बेरोजगारी, दारिद्र्य, कुपोषण, प्रदूषण, व्यसनाधीनता, आत्महत्या, वाढते शहरीकरण, जीव घेणी स्पर्धा, नैराश्य, उदासीनता इ. समस्या निर्माण होऊन भारतातील सामाजिक स्वास्थ्य धोक्यात येऊ लागले आहे. २०२० मध्ये आपला देश महासत्ता बनेल असे डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम म्हणाले होते. १९९१ मध्ये भारताच्या लोकसंख्येत मोठ्या संख्येने तरुण होते आणि हीच भारताची ताकद होती. १९९१ सालच्या लोकसंख्येचा विचार करता सद्यपरिस्थितीत देशातील वृद्धांची संख्या वाढत आहे. अमेरिका, जपान आणि चीनचे सरासरी वय भारताच्या तुलनेत जास्त आहे. परंतु असे दिसून येते की, पुढील १२ वर्षांत आपल्या देशातील वृद्धांची संख्या जपानइतकीच असेल. ही परिस्थिती चिंताजनक आहे. १९९० मध्ये, वृद्ध लोकसंख्या देशाच्या लोकसंख्येच्या केवळ ११% होती. २०२५ पर्यंत ती २५% पर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. जेव्हा वृद्धत्वाचा दर वाढेल, तेव्हा त्याचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि सामाजिक स्थितीवर परिणाम होईल. परिणाम स्वरूप सद्यपरिस्थितीत आपल्या देशात कुटुंब नियोजनाचा प्रसार झाला आहे व होत ही आहे आणि अजून होणे आवश्यक ही आहे, तरच भारतातील बिघडत चाललेली परिस्थिती नियंत्रणात येऊ शकेल.

७. तरुणांनी व्यसनापासून दूर राहिले पाहिजे:

देशाच्या विकासात तरुणांचे योगदान मोठे आहे. तथापि, जर या तरुण पिढीला चांगल्या सवयी असतील तर ते केवळ देशाचाच नव्हे तर स्वतःचा देखील विकास करू शकतात. परंतु सद्यपरिस्थितीत भारत देशातील तरुणांचे चित्र वेगळे दिसून येत आहे. भारतामध्ये तरुणांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे परंतु देशातील बेरोजगारीचा दर दिवसेंदिवस वाढत असून त्याचा परिणाम तरुणांच्या क्रयशक्ती शक्तीवर होत आहे. तरुणांच्या हाताला काम मिळत नसल्याने तसेच इतर कारणाने ते समाज विघातक कृतीकडे वळताना दिसत आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे तरुणांमध्ये वाढत असलेले व्यसनाधीनतेचे प्रमाण हे चिंताजनक आहे. व्यसनाधीनतेमुळे अनेक तरुणांचे जीवन उद्ध्वस्त होत असल्याचे दिसून येत आहे. अंमली पदार्थांच्या व्यसनाधीनतेसाठी अनेक संस्था काम करत आहेत. परंतु असे असून सुद्धा व्यसनाधीनतेचे प्रमाण कमी होताना दिसत नाही. त्याचा परिणाम भारतातील सामाजिक स्वास्थ्यावर होत आहे. आपण व्यसनापासून मुक्त होण्याचा प्रयत्न करत नसणे ही अतिशय खेदजनक बाब आहे. तसेच इतरांना सल्ला देण्याऐवजी स्वतः ला व्यसनापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

८. देशातील रोजगार दर वाढविणे:

देशात २०१७-१८ मध्ये बेरोजगारीचा दर ४५ वर्षांच्या उच्चांकी ६.१ टक्क्यांवर पोहोचला आहे. २०१७-१८ मध्ये बेरोजगारीचा दर ग्रामीण भागात ५.३ टक्के तर शहरी भागात ७.८ टक्के होता. तरुणांमधील बेरोजगारी सर्वाधिक होती, १३% ते २७% पर्यंत. २०११-१२ मध्ये बेरोजगारीचा दर २.२ टक्के होता. १९७२-७३ मध्ये हा आकडा सर्वात जास्त होता. अलिकडच्या वर्षांत, कामगारांची गरज कमी झाल्यामुळे अधिक लोकांना कामावरून काढून टाकण्यात आले आहे आणि येत आहे. तेव्हा वरील मुद्द्यामध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे तरुणांच्या हाताला काम मिळत नसल्याने तसेच इतर कारणाने ते समाज विघातक कृतीकडे वळताना दिसत आहेत. तरुणांमध्ये नैराश्य, ताण तणाव, व्यसनाधीनता, आत्महत्या इ. समस्या वाढत आहेत. परिणाम

स्वरूप तरुणांच्या तसेच त्यांच्या कुटुंबांच्या किंबहुना समाजाच्या सामाजिक स्वास्थ्यावर प्रत्यक्ष नकारात्मक परिणाम होत आहे. तेंव्हा भारत सरकारने रोजगाराच्या संधी देशातील लोकांना विशेषतः होतकरू तरुणांना उपलब्ध करून देले पाहिजे. लघु व कुटीर उद्योग उभारण्यासाठी चालना दिली पाहिजे. लोकांना व्यवसायासाठी अनुदान दिले पाहिजे. जेणेकरून लोकांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होईल आणि ते आपले जीवन आनंदायी जगतील.

९. दुष्काळाचे सहानुभूतीपूर्वक उच्चाटन करणे:

आपल्या देशात अशी अनेक राज्ये आहेत तेथे कमी जास्त प्रमाणात दरवर्षी ओला आणि कोरडा दुष्काळ हा पडत असतो. ओला दुष्काळ म्हणजे, एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात काही काळ सतत वा नेहमीचे पर्जन्यमानापेक्षा जास्त पाऊस पडल्यामुळे (अतिवृष्टीमुळे) पिकांची झालेली हानी, पूरामुळे जीव व वित्तहानी, पाण्याचा सुकाळ अशी परिस्थिती उदभवणे होय. ओला दुष्काळमध्ये छत्तीसगड, मध्य प्रदेश, बिहार, जारखंड, ओरिसा, उत्तर प्रदेश आणि पश्चिम महाराष्ट्राचा काही भागांचा समावेश होतो. कोरडा दुष्काळ म्हणजे नैसर्गिक हवामान चक्रातील दीर्घकाळ कोरडा काळ, जो पर्जन्यमानाच्या अभावामुळे होतो. कोरडा दुष्काळमध्ये उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेशात पसरलेला बुंदेलखंड, महाराष्ट्रातील मराठवाडा व विदर्भ, दक्षिणेकडील कर्नाटक राज्यातील उत्तर आणि मध्य भाग जसे विजापूर, बिदर आणि गुलबर्गा जिल्ह्याचा काही भाग, पश्चिम राजस्थानच्या जोधपूर आणि जैसलमेर विभागांसारख्या काही भागांचा यामध्ये समावेश होतो. दुष्काळाचे अनेक परिणाम होऊ शकतात, जसे की, पिण्याच्या पाण्याची तसेच शेतीसाठीच्या पाण्याची टंचाई निर्माण होते, जमिनीची नासाडी होऊन जमिनीतील ओलावा कमी होतो, पीक जमिनीची उत्पादकता नष्ट होते, पिकाची वाढ किंवा उत्पादन कमी होते, पशुधनाची वहन क्षमता कमी होते, आरोग्यावर परिणाम होतो, अर्थव्यवस्था प्रभावित होते, ऊर्जावर परिणाम होतो, पर्यावरणावर परिणाम होतो आणि यामुळे लोकसंख्येचे विस्थापन आणि स्थलांतर होते. या सर्वांचा नकारात्मक परिणाम दुष्काळग्रस्त भागातील लोकांच्या जीवनावार पडू शकतो. परिणामी त्यांचे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडू शकते. सर्वात वाईट बाब म्हणजे देशातील दुष्काळावर मात करण्यासाठी सत्ताधारी पक्षाच्या नेत्यांमध्ये एकमत दिसून येत नाही. परिणामी आतापर्यंतच्या कोणत्याही सत्ताधारी पक्षाने यावर कोणत्याही प्रकारच्या प्रभावी उपाययोजना केल्या नाहीत. आणि केल्या असल्या तरी त्या तटपुंज्या स्वरूपाच्या आहेत. तेंव्हा देशातील दुष्काळग्रस्त भागांचा सहानुभूतीने विचार करून मानवतेच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्यासाठी कल्याणकारी योजना राबविणे गरजेचे आहे. जेणे करून ते दुष्काळाचा सामना निर्भयतेने करू शकतील.

१०) ज्येष्ठांच्या समस्यांकडे लक्ष देणे:

भारताला अनेकदा तरुणांचा देश म्हणून चित्रित केले जाते. परिणामी त्याचा जनसांख्यिकीय लाभांश मनुष्यबळाच्या स्वरूपात मिळतो. परंतु लोकसंख्याशास्त्रीय बदलाच्या प्रक्रियेतून जाणाऱ्या प्रत्येक देशाप्रमाणेच भारतालाही वाढत्या वयामुळे समस्या भेडसावत आहे. तरुणांचा देश म्हणून ओळखला जाणाऱ्या देशाची ओळख ही एक ना एक दिवस वृद्धांचा देश म्हणून ओळखला जाईल. जसे सद्यपरिस्थितीत चीनला वृद्धांचा देश म्हणून ओळखतो. जेंव्हा एखाद्या देशात वृद्धांची संख्या वाढते तेंव्हा त्या देशाची क्रयशक्ती कमी होते. परिणामी त्या देशाची प्रगती खुंटते. त्याही पलीकडे जाऊन वृद्धांच्या समस्या त्या देशाला डोकेदुखी ठरते. तेंव्हा वृद्धांच्या कल्याणासाठी आणि काळजीसाठी, आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक समर्थन प्रणाली, कुटुंब आणि नातेसंबंध यासारख्या पारंपारिक सामाजिक संस्थांचे पुनरुज्जीवन, शेजाऱ्यांशी चांगले संबंध, सामुदायिक संबंध आणि समुदायाचा सहभाग यावर आपणाला लक्ष केंद्रित केले पाहिजे आणि कुटुंबातील सदस्यांना वृद्धांबद्दल संवेदनशील केले पाहिजे. विद्यमान वृद्ध व्यक्तीच्या विशिष्ट गरजा, प्रेरणा आणि प्राधान्ये पूर्ण करण्याची आणि सक्रिय वृद्धत्वाला प्रोत्साहन देताना त्यांना समाजात योगदान देण्याची संधी देण्याची गरज आहे. निरोगी आयुर्मानात वाढ करण्यासाठी चांगले आरोग्य हे समाजाच्या केंद्रस्थानी आहे. भारतातील वृद्ध लोकांचे आयुर्मान जसजसे वाढत आहे, तसतसे आपण हे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे की ते दीर्घकाळ, निरोगी जीवन कसे जगतील, जे वृद्ध व्यक्ती, त्यांचे कुटुंब आणि समाजासाठी अधिक महत्वाचे आहेत.

सारांशः

जेव्हा लोक सामाजिकरित्या जोडलेले असतात आणि त्यांच्यात स्थिर आणि आश्वासक संबंध असतात, तेव्हा ते निरोगी निवडी करण्याची तसेच मानसिक आणि शारीरिक आरोग्याचे चांगले परिणाम मिळण्याची अधिक शक्यता असते. त्याचप्रमाणे कठीण काळ, तणाव, चिंता आणि नैराश्याचा सामना करण्यास देखील ते लोक सक्षम असतात. समाज हा साधेपणाकडून गुंतागुंतीच्या दिशेने विकसित होत जात असतो. ज्यावेळी गुंतागुंतीची समाज रचना अस्तित्वात येते, त्यावेळी समाजात अनेक समस्या निर्माण होत असतात. प्रत्येक सामाजिक समस्येचे स्वरूप आणि व्याप्ती ही वेगवेगळी असते. १९९१ मध्ये आर्थिक उदारीकरण सुरू झाल्यापासून भारताने आर्थिक आघाडीवर नेत्रदीपक प्रगती केली. परंतु भारतामधील आजचे हे चित्र वेगळे असलेले दिसून येते. लोकसंख्येची समस्या, जातीय दंगली आणि राजकारण, धार्मिक दंगली, दहशतवाद, लिंग असमानता, वाढणारे गुन्हेगारीचे प्रमाण, गरिबीची संस्कृती, कुपोषण, मागासवर्गीयांच्या समस्या, वृद्धांच्या समस्या, महामारी, वैद्यकीय अपुन्या सुविधा, प्रदूषण, दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, परदेशी आक्रमणे आणि बेरोजगारीची समस्या इ. अशा अनेक कारणामुळे भारतातील सामाजिक स्वास्थ्य दिवसेंदिवस बिघडते चालले आहे. जर याला वेळीच लगाम घातला नाही तर संपूर्ण समाज व्यवस्थाच मोडखळीस येईल. तसेच भारत महासत्ता होण्याचे जे स्वप्न पाहत आहे, त्याला कुठेतरी तडा जाण्याची शक्यता आहे. आणि जरी भविष्यात आपण महासत्ता किंवा विश्वगुरु झालो तरी आपण अशा व्यवस्थेत असू जेथे सामाजिक स्वास्थ्य नसेल. आणि जर सामाजिक स्वास्थ्य नसेल तर अशी व्यवस्था तरी घेऊन काय करणार? हा प्रश्न मनामध्ये उभा राहतो. हे चित्र बदलायचे असेल तर शासनाने तसेच भारतामध्ये राहणाऱ्या प्रत्येक नागरिकांनी थोडेतरी मनावर घ्यायला हवे.

संदर्भः

1. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८.
2. भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८.
3. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण अहवाल (एनएफएचएस).
4. ग्लोबल हंगर इंडेक्स (जीएचआय) २०१७.
5. भारत सरकार, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, राष्ट्रीय गुन्हे रेकॉर्ड ब्युरो. <http://ncrb.gov.in/> Accessed on Date:02/01/2018, Time: 05:26 p.m.
6. Thomas and Florian Znaniecki, The Polish Peasant in Europe and America (Boston: Richard G. Badger, 1918), Vol. 4, P.2. Quoted from Weinberg, M.S. Rubington Earl and Sue Kiefer Hammersmith, (eds), The Solution of Social Problems-Five Perspectives (Second Edition), Oxford University Press, New York, 1981.
7. Robert E.L. Faris and H.Warren Dunham, Mental Disorders in Urban Areas : An Ecological Study of Schizophrenia and other Psychoses (Chicago : University of Chicago Press, 1939), Clifford R. Shaw and Henry O. McKay, Juvenile Delinquency and Urban Areas {Chicago : University of Chicago Press, 1942) Vol. P. Quoted from Weinberg, M.S. Rubington Earl and Sue Kiefer Hammersmith, (eds), The Solution of Social Problems-Five Perspectives{Second Edition), Oxford University Press, New York, 1981.
8. National Sample Survey Organisation, ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India, 2018.
9. <https://www.worldometers.info/world-population/india-population/> Accessed on Date:02/01/2018, Time: 05:26 p.m.
10. https://www.usip.org/sites/default/files/GP_170-203_Social_Well-Being Accessed on
11. Date: 03/01/2018, Time: 7.53pm
12. https://www.who.int/social_determinants/final_report/media/csdh_report_wrs_en.
13. https://www.who.int/social_determinants/final_report/csdh_finalreport_2008.
14. <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/IND/india/unemployment-rate>

15. <https://app.flourish.studio/@delhirium> Accessed on Date:02/01/2018,Time:10:02 a.m.
16. <https://languagelgroupinstitute.com/wp-content/uploads/Lee-Keyes-2013-Social-Well->
17. http://mr.vikaspedia.in/social-welfare/Social_Awareness/93893e92e93e91c93f915-93894d93593e93894d92594d92f
18. <https://books.google.co.in/books?id=e7KGAgAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Promoting+Mental,+Emotional+and+Social+Health:+A+whole+School+Approach.&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwin967FztbgAhUW148KHa06CxEQ6AEIKDAA#v=onepage&q=Promoting%20Mental%20Emotional%20and%20Social%20Health%3A%20A%20whole%20School%20Approach.&f=false>
19. <https://books.google.co.in/books?id=TEkmDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=philosophy+of+life:+connecting+dots&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjhp6CeztbgAhVEdCsKHco8D00Q6AEIKDAA#v=onepage&q=philosophy%20of%20life%3A%20connecting>